

Daiktų funkcionavimo semiotiniai aspektai

Albertas BAIBURINAS

Albertas Kašfulovičius Baiburinas – istorijos mokslų daktaras (Lietuvoje atitinka habilituotą daktarą), Europos universiteto Sankt-Peterburge profesorius, rytų slavų kultūrinės antropologijos specialistas, vienas žymiausių šiuolaikinių Rusijos etnografo, daugelio knygų autorius, tarp paskutiniųjų, be nurodytų toliau tekste kitų, – „Prie etiketo ištakų: etnografinė apybraiža“ (1990), „Ritualas tradicinėje kultūroje: Rytų slavų apeigų struktūrinė semantinė analizė“ (1993), „Primiršti žodžiai bei reikšmės: XVIII–XIX a. rusų kultūros žodynas“ (bendraautoris, 2004). Skaitytojui siūlome vieną iš reikšmingų A. Baiburino teorinių straipsnių, skirtą etnografijos tyrinėjimų metodologijos klausimams.

Straipsnyje „Dėl materialinės kultūros etnografinio tyrinėjimo metodikos“ S. Tokarevas rašė: „Nors iš tyrinėtojo etnografo reikalaujama sugebėjimo maksimaliai tiksliai ir išsamiai aprašyti materialinės kultūros reiškinius (būstą, aprangą, papuošalus, buitines rakandus bei kt.), papildant aprašymus grafiniais atvaizdais, planais, brėžiniais, piešiniais, nuotraukomis, ir taip pat tiksliai bei išsamiai aprašyti vienų ar kitų daiktų gamybos technologinius procesus bei naudojimą, vis dėlto visi šie „daiktologiniai“ aprašymai visuomet buvo ir tebėra tik pagalbinė priemonė, o ne etnografinio tyrinėjimo tikslas. Priešingu atveju materialinės kultūros reiškinių etnografinis tyrinėjimas labai greitai prarastų savo specifiką: aprangos etnografinis tyrinėjimas pavirstų siuvimo vadovėliu, maisto tyrinėjimas – kulinariųjų receptų rinkiniu, tautinio būsto tyrinėjimas – architektūros vadovėlio skyriumi“. Ir toliau: „Materialus daiktas negali etnografo dominti pats savaime, be jo socialinio gyvavimo, ne santykiyje su žmogumi – tuo, kuris jį sukūrė, ir tuo, kuris juo naudojasi“. ¹ Minimo straipsnio patosą didele dalimi lėmė pastaruoju metu pastebimas posūkis nuo „daiktologijos“ prie daiktų funkcionavimo įvairiais istorijos periodais bei įvairiuose etniniuose kontekstuose gelminių aspektų tyrinėjimo.

Šis straipsnis, kurį skiriu S. Tokarevo atminimui, tęsia seriją darbų, nagrinėjančių daiktų ženklines charakteristikas. ² Pagrindinis dėmesys skiriamas daiktų pragmatikos archajinėje bei tradicinėje visuomenėje klausimams.

I

Esminės daiktų funkcionavimo archajinėje kultūroje ypatybės pasireiškia jau jų gamybos procese. Daugybė duomenų, tarp jų – mitų apie amatų kilmę, byloja, kad kurdamas daiktą žmogus tarsi kartoja tas operacijas, kurias Pradžioje galėjo atlikti tik visatos Kūrėjas arba Kūrėjai. Taigi žmogus tęsė demiurgų pradėtą pasaulio sukūrimo darbą, keldamas sau uždavinį ne tik užpildyti neišvengtas spragas, bet ir toliau tęsti pasaulio užpildymą, sutankinimą apskritai. Tuo būdu daiktų gamybos procesai įėjo į bendrą kosmologinę schemą. Nenuostabu, kad daiktų gamybos technologijos priklausė sakralinio žinojimo sričiai. Iš esmės visose kultūrose specialistams (kalviams, puodžiams, statybininkams ir kt.) buvo priskiriamos ypatingos savybės bei žinios, kurių pagrindu jie būdavo išskiriami (plg. ypatingas amatininkų kastas senuosiuose Rytuose). Tarp tokių ypatingų savybių dėmesį į save atkreipia viena itin pastovi detalė: specialistų jėga ir galybė likusios bendruomenės akyse siekė toli už amato ribų. Savo žinių dėka jie įgaudavo sugebėjimą bendrauti su tomis jėgomis, kurios galėjo paveikti žmonių likimus. Kaip pasakytume mes, jiems buvo priskiriamas sugebėjimas kalbėti kitiems nesuprantama kalba. Be to, specialistai ne tik mokėjo tą ypatingą kalbą, bet ir kontroliavo ryšio kanalą tarp žmogaus ir gamtos pasaulių, atlikdami savotiškų tarpininkų vaidmenį. Išorinio pasaulio reiškiniai, iš visko sprendžiant, archajinės bei tradicinės visuomenės atstovui turėjo visiškai kitą statusą nei mums. Mes pripratome žiūrėti į juos būtent kaip į reiškinius, kaip į objektus, tuo tarpu archajiniam žmogui jie yra subjektai. Tai iš principo skirtingi santykio su aplinkiniu pasauliu tipai. Vienu atveju realizuojama schema „Aš–Tai“, kitu „Aš–Tu“. Pirmojo tipo santykis, G. Frankforto nuomone, palyginamas su moksliniu pažinimu. O antrojo tipo santykis atsiranda tuomet, kai žmogus supranta kitą gyvą būtybę. ³ Pastaruoju atveju, griežtai kalbant, neturimos omeny visos kad ir kokios būtybės, nors jos būtų ne mažiau gyvos už žmogų. Toks žmogaus santykio su aplinka supratimas anaipol nereiškia sugrįžimo prie visokių „animistinių“ bei „personalistinių“ koncepcijų. Žmogui, orientuotam į tradicinę pasaulėvoką, nėra „gyvojo pasaulio“, nes iš principo negali būti „negyvojo“. „Kaip tik todėl jis ir nepersonifikuoja negyvosios gamtos reiškinių ir neprikemša tuščio

pasaulio mirusiųjų dvasiomis, kuo mus bando įtikinti animizmas”.⁴

Situacija, kuriai esant išorinis pasaulis apgyvendinamas kitokios, nežmogiškos prigimties gyvomis būtybėmis, gali būti suprasta dialogo sąlygomis. Nuolatinis ir juoba itin emocionalus žmogaus dialogas su gamtine aplinka – dar viena tradicinės kultūros būdinga ypatybė. Šiuo atžvilgiu itin iškalbingi išorinio pasaulio įsisavinimo strategijos skirtumai. Šiuolaikinė technologinė mintis bei gamybinė veikla orientuota išorinį pasaulį įveikti ir pajungti, tuo tarpu tradicinei (ir dar didesniu mastu archajinei) kultūrai buvo būdinga nuostata bendradarbiauti su juo, perprasti jo „atsakymus”, siekiant abipus priimtinių rezultatų.⁵ Ši „partnerystė”, nenutraukiamo ryšio pojūtis, pastanga veikti ne priešpriešom, o unisonu su gamta, buvo laikoma sėkmės bet kurioje veiklos srityje laidu.

Toks santykis su aplinka lėmė ir medžiagų daiktams gaminti pasirinkimo procedūras. Požiūris į „tinkamumo” bei „naudingumo” kategorijas iš esmės skyrėsi nuo mūsiškių. Kad būtų tinkama, medžiaga turėjo tenkinti ne tik fizinius, bet ir simbolinius reikalavimus (plg.: „...priežastys, dėl kurių įvairios visuomenės pasirenka vartoti kai kuriuos gamtos produktus [o tai savo ruožtu veda prie atinkamų papročių atsiradimo] arba jų atsisako, priklauso ne tik nuo tiems produktams būdingų savybių, bet ir nuo suteikiamos jiems simbolinės reikšmės”⁶). Būtina, be to, kad medžiaga priklausytų tai žmogų supančių reiškinių klasifikacijos sričiai, kuri yra susijusi su tokiais sąvokomis kaip gyvybė, laimė, skaistumas ir pan. D. Rederis teigia: „Augalų, gyvūnų ir mineralų klasifikaciją sąlygojo pažiūros, pagal kurias žmogus, apdovanotas didžiu pranašumu, stovi aukščiau pasaulio, Dievo ar dievų sukurto specialiai jam. Pagrindiniu jų požymiu buvo laikomas jų naudingumas arba žalingumas žmogui. Žinoma, šie požymiai dažnai buvo ne realaus, o maginio pobūdžio. Antai malachitas laikytas šventu akmeniu, nes buvo gyvybės spalvos (žalias), o kvarcas, savo spalva primenantis dykumą, pamerktas praeikimui ir atmetamas...”.⁷

Šiuo požiūriu, labai iškalbinga, pavyzdžiui, tai, kad priežastys, dėl kurių bronzos amžius prasidėjo anksčiau geležies amžiaus, buvo ne techninio (bronzą lieti sudėtingiau nei geležį), o vertybinio pobūdžio: matyt, bronzą plačiau ir vartota ritualinėje srityje.⁸ Galima pateikti daugybę pavyzdžių, kai augalai, mineralai, medienos, gyvūnų rūšys ir pan. praktiniais tikslais nenaudoti tik todėl, kad jie siejosi su neigiamais reikšmių paradigma. Be to, pasirenkant esminis pasirodo „individualus” santykis su būsimo daikto medžiaga. Ir čia į pirmą planą iškyla ekstrautilitariniai sumetimai, nes kiekvienas reiškinys turėjo jam ir tik jam būdingas ypatybes priklausomai, pavyzdžiui, nuo vietos, atspalvio, būklės ir pan. (plg.: „Jei ant skruzdėlynų išauga maumedis ar pušis, arba epušė, iš jos daro lovį, kuriame šeria galvijus: būna geras prieauglis. Jei medelis nedidelis, ir lovio iš jo nepadarysi, laužia iš jo vytį ir įsmeigia kieme – dėl gero prieauglio”⁹).

Stulbinančiai išplėtotos augalų bei gyvūnų klasifikacijos įvairiose archajinėse visuomenėse gerai žinomos. Tokios klasifikacijos, tiesą sakant, ir yra vienas iš žmogaus dialogo su gamta, apie kurį kalbėta anksčiau, elementų. Jų charakteristikos (hierarchiškumas, apimtis bei kt.) leidžia žiūrėti į jas kaip į savotiškus tęsinius tos pirminės klasifikacijos, kurią nustatė sukūrimo mitas bei ritualas. Ryšium su tuo negalima neprisiminti C. Lévi-Strausso pastabos apie tai, kad visi šie gyvūnai bei augalai pirmą kartą žmogui yra žinomi visai ne todėl, kad naudingi. Priešingai, daugelis iš jų laikomi naudingais pirmiausia dėl to, kad jie jau žinomi,¹⁰ įtraukti į vieną, globalų klasifikacinį kompleksą, kuriuo remdamasis žmogus orientuojasi aplinkiniame pasaulyje. „Tokių klasifikacijų tikslas, žinoma, nėra praktinis (nors ir šis kartais tampa aktualus); tikslas – sukurti prielaidas savotiškam intelekto žaidimui, sukurti formų ir pakankamai galingą aparatą, siūlantį konkrečių daiktų grupavimo schemas, išryškinantį jų panašumus bei skirtumus, nustatantį („nušviečiantį”) visatos daiktinę struktūrą, taip kartu sukuriant prielaidas turinio interpretacijoms, dabartinėms bei būsimo. Tokios klasifikacijos sutvarko pasaulį ir pačius vaizdinius apie jį, atkovodamos iš chaoso naujas sritis ir jį kosmizuodamos”.¹¹

Pagrindinės medžiagos, iš kurių buvo gaminami žmogui būtini daiktai (metalai, molis, medis, vilna ir kt.), turėjo ypatingą statusą: būtent jie buvo pirminė žaliava sukuriant pasaulį ir patį žmogų (plg. Kaukazo tautų mitus apie žmogaus ir pasaulio nukalimą; senovės Egipto mitologijoje, Vakarų Sudano dogonų, kinų mituose – nužiedimą iš molio; „Rigvedoje” – pasaulį statančius dieviškus dailides; visatos „audėją” Neit Egipto mituose ir pan.).

Pagrindiniai technologinio proceso dalyviai – žmogus (prisiėmęs Dievo funkciją) ir stichijos (ugnis, vanduo, oras) – iš esmės antrina kosmogonijos dalyviams, sukūrusiems pasaulį.

Taisyklės, pagal kurias buvo sukurtas pasaulis, tapo pirmą kartą technologijos pagrindu.¹² Pasaulio sukūrimo ir daikto pagaminimo principinė schema viena ir ta pati: 1) įvedami erdvės ir laiko rodikliai: šviesa ir tamsa, diena ir naktis, viršus ir apačia, dangus ir žemė (plg. būtinus erdvės ir laiko apribojimus gaminant daiktą); 2) medžiagos pasirinkimas; 3) medžiagos perkeitimas gamtiniais agentais (vanduo, ugnis, oras); 4) gaminio „atgaivinimas”. Apstosime ties pastaraisiais dviem etapais.

Tyrinėtojai, užsiimantys seniausiais gamybos būdais (kalvyste, keramika, pynimu, audimu, statyba ir kt.), kas kart pabrėžia technologinius procesus esant „perteklinius” – t. y. gausius operacijų, nedarantių, šiuolaikiniu požiūriu, įtakos galutiniam rezultatui. Be to, ir grynai techninės priemonės turėjo ne tik techninę reikšmę (plg. kad ir draudimą siūti, verpti, austi, brukti linus, mesti metmenis per atminus, būdingai motyvuojant: „Užsiūsi vėlėms akis”, „Užtersi akis protėviams” ir pan.).

Šios operacijos tapo pavadintos „apeigomis, lydinčiomis...”, pavyzdžiui, keramikos dirbinių gamybą. Neretai

jos būdavo paprasčiausiai ignoruojamos kaip nebūtinai racionalaus proceso priedas. Tuo tarpu esama rimto pagrindo teigti, kad būtent ritualas pagimdė technologiją, o ne „technologija buvo lydima ritualinių veiksmų“. Naudingas daiktas, kaip sukūrimo ritualų išdava, buvo laikomas teisingos pirminės schemos savaime suprantamu padariniu, patvirtinančiu jos veiksmingumą.¹³ Kitaip sakant, praktinių ir simbolinių daiktų gamybos aspektų santykis buvo kaip tik atvirkščias. Praktinį daikto tinkamumą lėmė, be visa ko kito, jo atitikimas dviems ritualams – pasaulio sukūrimo ir daikto gamybos.

Galutinai išspręstu negalima laikyti ir klausimo, kas sąlygojo daikto formos pasirinkimą – jo funkcinė paskirtis ar mitinė koncepcija? Daikto forma visuomet buvo susijusi su vienu iš žmogui žinomų gamtinės aplinkos reiškinių. Be to, ši sąsaja niekuomet nebuvo savavališka. Suteikdamas daiktams, pavyzdžiui, gyvūnų formas, žmogus tuo būdu priskirdavo tiems daiktams jų savybes ir „būdo“ ypatybes. To paties efekto siekta ir ornamentu, piešiniu – visu tuo, ką mes vadiname dekoru. Šiaip ar taip, daiktų savybės (praktinės irgi) tiesiogiai priklauso nuo to, kas ant jų pavaizduota arba ką vaizduoja jie patys. Kaip tik dėl to daiktus apipavidalinant buvo neleistina jokia fantazija. Apipavidalinimas buvo giliai pragmatiškas, o ne fakultatyvus, kaip kad šiuolaikinėje kultūroje. „Šiuolaikinės diferencijuotos visuomenės menininkas, pasirinkdamas daikto puošybos motyvus, neturi apribojimų, jis gali jų semtis iš visų laikų bei tautų kultūrų. Daikto paviršius laikomas laisvu nuo bet kokio semantinio krūvio, tarsi ant rėmų užtempta drobė. Pirmykščiui, tradiciniam meistrui daikto „dekoras“ ir pats daiktas, jo paskirtis buvo ypatingu būdu susiję. Vienas iš daiktų puošimo tikslų – suteikti jiems ypatingą galią. M.-P. Fouchet žodžiais, australiečio bumerangas, pagal gyvavusį požiūrį, į taikinį galėjo pataikyti tik tuo atveju, jei buvo ornamentuotas“.¹⁴ Toks požiūris plačiai paplitęs: pavyzdžiui, Rusijos šiaurėje visiškai tinkamos naudoti verpstės nebuvo naudojamos ir net laikomos tinkamomis, kol nebus atitinkamai išpuoštos. Tiksliau, kalbama ne apie daiktų puošimą mums įprasta prasme, o apie suteikimą jiems būtinų (praktinių irgi) savybių, apie jų „atgaivinimą“. Tik tokiu atveju daiktas pradeda funkcionuoti ir kaip naudingas rykas, ir kaip griežtai individualių bruožų gyvas padaras. „Daiktams priskiriama ta pati ypatybė, kaip ir žmonėms ar gamtos reiškiniams – „charakteris“. Kas mums yra daikto funkcijos, mitiškai mąstančiam žmogui – jo paties ypatingų, jam būdingų bruožų apraška“.¹⁵

Naujai sukurtas daiktas turi būti išbandytas. Pabrėžtina, kad „naujumo“ kategorija archajinių vaizdinių sistemoje užėmė ypatingą vietą. Ritualinis naujų daiktų vertinimas buvo gana aukštas. Jie būdavo įtraukiami į daugelio ritualų struktūrą (plg. šviežių miltų reikšmę kalendorinėse apeigose, naujos drobės – šeimininėse ir pan.). Kaip žinoma, būta ypatingų ritualų pagaminti daiktui, kuris bus naudojamas tik naujas ir išimtinai simboliniais tikslais (pa-

vyzdžiui, daiktai, kuriuos privaloma pagaminti per vieną dieną). Tuo pat metu į naujus daiktus būdavo žiūrima atsargiai. Tai paaiškinama keletu priežasčių. Pirma, nauji daiktai, kol nepradedama jais aktyviai naudotis (tiek praktiniais, tiek ritualiniais tikslais), didesne dalimi tebėra veikiau „svetimi“ (neįsisavinti) nei priklauso žmogui. Antra, dar neaišku, koku mastu naujai pagamintas daiktas atitinka šventą provaizdį (ne tik išoriškai, bet ir savo vidinėmis ypatybėmis). Naujų objektų išbandymo procedūra bei pobūdis gyvenamojo būsto pavyzdžiu buvo apžvelgtas kitame darbe.¹⁶ Čia norėtusi pažymėti vieną aplinkybę: išaiškėjus nepatenkinamoms praktinėms savybėms, žmogus nebuvo linkęs ieškoti priežasties medžiagos kokybėje ar techninėje dalyko pusėje. Jam tai reikė viena: daikto sukūrimo ritualas neatitiko provaizdžio. Neatitikimas pirmiausia buvo išvelgiamas simbolinėse operacijose, nes būtent jos lemia praktines savybes, o ne atvirkščiai. Tokie daiktai su defektais nebūdavo įtraukiami į žmogaus daiktų pasaulį. Dar daugiau, jie tapdavo priešišku žmogui jėgų koncentracijos vieta (plg. vaizdinius, susijusius su naujais, bet apleistais namais).

Teigiamai pasibaigęs išbandymas reikė naujo daikto su mums neįprasta funkcijų struktūra atsiradimą. Toks daiktas, be praktinės reikšmės, turėjo platų spektrą simbolinių funkcijų, išreiškė savimi pasaulio modelį ir kartu, matyt, buvo suvokiamas kaip gyva būtybė su savo keistenybėmis. Todėl atrodo teisingi E. Antonovos žodžiai: „...iš mitinės sąmonės pozicijų, žmogaus sukurtas daiktas prilygsta visiems kitiems pasaulio daiktams. Jis atsirado pasaulyje tokiu pat būdu kaip ir žemė, dangaus šviesuliai, gyvūnai bei žmogus. Kaip ir kiti daiktai, jis pasižymi gyvos būtybės savybėmis. Daiktas, regis, neatskiriamas nuo pasaulio, jis atstovauja ne jo atspindžiui, o pačiam pasauliui“.¹⁷

Po tokio trumpo principinės daiktų „gimimo“ schemos aprašymo pereisime prie daiktų „gyvenimo“, jų funkcionavimo archajinėje visuomenėje ypatybių.

II

Tai, kas aukščiau pasakyta apie senąsias technologijas, yra tiesiogiai susiję su daiktų funkcionavimo problema. Archajinės kultūros visuotinumai, nesant specializuotų informacijos cirkuliavimo priemonių, lėmė tai, jog kiekvienas kultūros elementas buvo panaudojamas kur kas plačiau, tiksliau, turėjo didesnę krūvį nei šiuolaikinėje visuomenėje.

Archajinis bei tradicinis daiktas kultūriškai buvo kur kas reikšmingesnis nei šiuolaikinis. Be universalių praktinių reikalavimų, keliamų daiktams visais laikais, jie turėjo tenkinti ir ekstrautilitarinius poreikius. Kitaip sakant, daiktai ne tik veikė praktiškai, bet ir aktyviai buvo naudojami prasmų žaidime – kaip ir kiti kultūros elementai, kurie, kaip ir daiktai, buvo naudojami ne tik pagal savo „tiesioginę paskirtį“, bet ir kaip socialinių santykių ženklai.

Čia nesama tos ženklų sistemų specializacijos, to padalinimo į ženklų pasaulį ir daiktų pasaulį, kurie būdingi šiuolaikinei visuomenei. Čia daiktai visada – ženklai, o ženklai – daiktai.

Kaip semiotinės priemonės naudojami ne tik kalba, mitas, ritualas, bet ir rakandai, ekonominiai bei socialiniai institutai, giminystės sistemos, būstas, maistas, apdaras ir t.t. Juoba kad visi šie kultūriniai simboliai turi vieningą ir bendrą reikšmių struktūrą, įgalinančią tokias kuo įvairiausios konfigūracijos atitikmenų grandines kaip: buities rakandas – kraštovaizdžio elementas – žmogaus kūno dalis – socialinės struktūros vienetas – metų laikas ir pan. Tokia pritrenkianti įvairiaplanių bei įvairios substancijos reiškinių vienybė archajiniame pasaulėvaizdyje leido tyrinėtojams kalbėti apie tai, kad pati archajinė kultūra iš esmės yra semiotinė sistema, kurios kiekvienas elementas yra susijęs su visais kitais, o visi kartu jie „yra vienos visa apimančios metaforos dėmenys”.¹⁸

Žmogaus sukurtų ir naudojamų daiktų simbolinio ir praktinio atžvilgių vienybė, jų principinis ambivalentiškumas paskatino suformuluoti daiktų semiotinio statuso sąvoką, būtiną, mūsų požiūriu, norint adekvačiau aprašyti daiktų funkcionavimą įvairių tipų kultūrose.¹⁹ Dalykas tas, kad kultūrologiniuose tyrinėjimuose paprastai daromas žmogų supančios tikrovės reiškinių skyrimas į daiktus ir ženklus²⁰ yra labai sąlygiškas, nes visuomet esama objektų, užimančių tarpinę padėtį. Jiems piklausio „materialinės kultūros” elementai. Patekę į tam tikrą semiotinę sistemą (pavyzdžiui, ritualą) jie funkcionuoja kaip ženklai, o iškritę iš sistemos – kaip daiktai.

Kitaip sakant, tokie reiškiniai potencialiai gali būti naudojami ir kaip daiktai, ir kaip ženklai. Priklausomai nuo to, kuri savybė aktualizuojama („daiktiškumas” ar „ženkliškumas”), jie įgauna vieną ar kitą semiotinį statusą, t.y. užima žmogaus sukurtų reiškinių semiotiškumo skalėje atitinkamą vietą. Taigi daiktų semiotinis statusas atspindi konkretų „ženkliškumą” ir „daiktiškumą” – atitinkamai simbolinių ir utilitarinių funkcijų – santykį. Jo dydis tiesiogiai proporcingas „ženkliškumui” ir atvirkščiai proporcingas „daiktiškumui”. Žmogaus pasaulį sudarančių daiktų semiotinis statusas svyruoja plačiame diapazone, nuo minimaliai išreikštų ženklinių savybių, kai jis artėja prie nulio, iki būtent ženklų – daiktų su maksimaliai išreikštu semiotiniu statusu. Paprastas pavyzdys. Tokia visiems žinoma rusiškos krosnies detalė kaip sklendė naudota dvejopai: ir pagal savo tiesioginę paskirtį, ir rituališkai (plg. sklendės vaidmenį gimimo, vestuvių, laidotuvių apeigose, ritualinėje pradingusio galvijo paieškų situacijoje ir pan., kur ji simbolizavo įėjimą į aną pasaulį su visais įvairiais šiam vaizdiniui būdingais prasmių variantais). Pirmu atveju šis daiktas funkcionuoja kaip daiktas ir turi minimalų semiotinį statusą, antru – tas pats daiktas tampa ženklų, t.y. turi aukščiausią semiotinį statusą.

Žmogus nuolat stengiasi nustatyti jį supančių daiktų semiotinį statusą. Tai pasireiškia, be kita ko, ir kasdienė

pažiūrose į vieno ar kito daikto reikšmingumą bei prestižą, t.y. kaip jis geba simbolizuoti kažką daugiau nei jis pats. Kaip bet kuri universalus pobūdžio klasifikacinė veikla, semiotinio statuso nustatymo procesas yra automatiškas ir paprastai vyksta sąmoniniu lygiu. Vienu iš daiktų semiotinio nelygiavertiškumo įsisąmoninimo atvejų galima laikyti iki šiol etnografijoje taikomą schemą, pagal kurią kultūros elementai paskirstomi tarp vadinamosios materialinės ir dvasinės kultūros sferų. Tai, kad vieni daiktai įtraukiami į „materialinės kultūros” sferą, o kiti (ne mažiau materialūs) – į „dvasinės kultūros” sferą, rodo, visų pirma, kad jiems priskiriamas skirtingas semiotinis statusas. Akivaizdu, kad daiktai, laikomi priklausantys „materialinei kultūrai”, vertinami kaip turintys žemą semiotinį statusą, o daiktai, priskiriami „dvasinei kultūrai”, – kaip turintys aukštą semiotinį statusą. Šiuo požiūriu „materialinę kultūrą” galima suprasti kaip žemesnio semiotiškumo zoną, o „dvasinę” – kaip aukštesnio. Tačiau dera pastebėti, kad šiuo atveju nustatomas tam tikras vidurkinis, „normatyvinis” semiotinis statusas, susidaręs iš mūsų operavimo tokiais daiktais patirties. Pažymėtina, jog kiekvienu dichotomijos „materialinė”–„dvasinė kultūra” taikymo atveju iškyla aibė daiktų, neišitenkančių nei vienoje, nei kitoje. Iš esmės panaši situacija susidaro ir taikant labiau diferencijuotą kultūros morfologijas.

Atsispiriant į „vidutinį” konkrečiam daiktui semiotinį statusą, visą daiktų pasaulį galima būtų išrikiuoti ant semiotiškumo skalės, sąlygiškai išskiriant joje tris zonas ir visus daiktus sugrupuojant atitinkamai į tris savo tūriu nelygias grupes.

Viršutinę skalės dalį užimtų nuolat aukšto semiotinio statuso daiktai. Prie tokių galima priskirti, pavyzdžiui, kaukes, amuletus, papuošalus ir pan. Iš esmės tai net ne „daiktai”, bet ženklai, nes jų „daiktiškumas”, utilitariškumas artėja prie nulio (bent jau šiuolaikiniu požiūriu), o „ženkliškumas” išreikštas maksimaliai. Tokie daiktai paprastai nedvejojant priskiriami „dvasinei” kultūrai.

Apatinėje semiotiškumo skalės dalyje atsidurs nuolat žemo semiotinio statuso daiktai, t.y. daiktai, stokojantys „ženkliškumo”. Apie šią daiktų grupę galima kalbėti tik šiuolaikinės kultūros atveju, nes dėl aukščiau minėtų ypatybių tokių daiktų funkcionavimas ankstyvaisiais kultūros etapais mažai tikėtinas, o kaip tik ši daiktų grupė turėtų sudaryti materialinės kultūros sritį.

Tarp šių semiotiškumo polių visą skalės ilgį užims pagrindinės grupės daiktai, kurie gali būti naudojami ir kaip daiktai, ir kaip ženklai (plg. kad ir apdaro, būsto, rakandų, maisto ir pan. ženklines funkcijas). Griežtai kalbant, tik pastarosios grupės atžvilgiu yra prasmė taikyti semiotinio statuso bei semiotiškumo skalės sąvoką. Tik jie ir yra visaverčiai daiktai. Daiktai, sąlygiškai priskirti viršutinei ir apatinei grupėms, arba išvis nėra daiktai (t.y. nepasizymi būtina ženkliškumo ir daiktiškumo vienybe), arba mes neturime pakankamai duomenų apie jų realų

funkcionavimą. Todėl teisingiau kalbėti ne apie tris daiktų grupes – „normatyviai“ aukšto, vidutinio ir žemo semiotinio statuso, – o apie tai, kokį semiotinį statusą turi konkretus daiktas konkrečiame kontekste, nes tas pats daiktas kitame kontekste gali turėti visai kitą semiotiškumo laipsnį. Šis nuolatinis daiktų statuso kitimas, pati galimybė juos naudoti palaikant ir biologinę, ir socialinę būtį yra pagrindinė daiktų funkcionavimo ankstyvaisiais žmonių visuomenės istorijos etapais ypatybė.

III

Daiktų semiotinio statuso nustatymas daug kuo priklauso nuo tyrinėtojo, kuris gali būti gerokai nutolęs nuo realaus daiktų funkcionavimo laiko, erdvės bei kultūrinio konteksto. Tuo pat metu vieno ir to paties daikto semiotinis statusas gali iš esmės keistis priklausomai nuo laiko, situacijos bei skirtingos etninės aplinkos.

Apžvelgiant daiktų funkcionavimo diachroninį aspektą, reikia turėti omeny dar ir štai ką. Šiuolaikinis archajinio pasaulėvaizdžio tyrinėtojas nuo Tyloro, Frazerio ir Durkheimio laikų remiasi griežtu praktiškumo ir simboliškumo priešpriešinimu įvairiais atžvilgiais: racionali – iracionalu, funkcionali – estetiška, utilitari – ekstrautilitari ir pan. Iš esmės visos mūsų pastangos suklasifikuoti reiškinius į racionalių bei iracionalių paklūsta primityviai schemai, pagal kurią esama dviejų priešingų savo tikslais bei rezultatais veiklos rūšių. Viena iš jų duoda praktinį efektą, tai yra nukreipta į žmogaus materialinių poreikių tenkinimą.

Kitos rūšies veikla orientuota į ekstrautilitarines (iracionalias) – simbolines vertybes. Ši paprastai laikoma ne tik antrine, pridėtine prie pirmosios, bet ir nebūtina, fakultatyvia. Toks požiūris taip įsitvirtino, kad neabejojama nei šios priešpriešos taikymo archajinėms kultūros formoms teisėtumu, nei pagaliau vienintelės pragmatikos „tikrumu“. Tačiau ar visuomet toks perskyrimas turėjo prasmę? Ar taip jau nebūtina tai, kas dabar vadinama esant simboliška, ekstrautilitariška ar net iracionalu?

Šis paradoksas žinomas daugeliui kultūros istorikų. Jo esmė ta, kad primityviausios ūkiniu požiūriu gentys, neretai atsiduriančios ant išnykimo ribos, pasižymėjo sudėtinga socialine organizacija, itin išplėtotą apeigų, tikėjimų bei mitų sistema. Pagrindinės šių genčių pastangos, kad ir kaip keista tai atrodytų mūsų požiūriu, buvo nukreiptos ne materialiniam stabilumui pakelti, bet į ekstrautilitarinę sferą: kuo uoliau atlikti visas apeigas bei jų reikalavimus – tame ir buvo matomas kolektyvo gerovės uždėlis bei jo būties prasmė. Kodėl? Juk kiekviena bendruomenė siekia išgyventi? Aiškinti tai, kaip kad priimta tarp religijotyrininkų, iškreiptu pasaulio suvokimu, lemtingu paklydimu galima būtų tik tuomet, jei aprašytas atvejis būtų vienetinis. Tačiau kai toks santykis su materialine gamyba būdingas iš esmės kiekvienai pirmykštei visuomenei, tai vargu ar begalima kalbėti apie atsitiktinį

paklydimą. Čia galima prisiminti ir kitą seniai pastebėtą žmonių kultūros ypatybę. Per visą istoriją nepraktinei, ekstrautilitarinei veiklai žmonija skirdavo geriausius savo atstovus.²¹ O jeigu taip, tai „sunku prileisti, kad ji nebūtų gyvybiškai būtina, kad žmonija sistemingai atsisakintų to, kas jai gyvybiškai būtina, dėl to, kas tik fakultatyvu. Galima spėti, kad nors atskiro žmogaus biologinei būčiai palaikyti gana patenkinti kai kuriuos natūralius poreikius, kolektyvo – kad ir kokio – gyvenimas neįmanomas be tam tikros kultūros. Bet kokiam kolektyvui kultūra – ne fakultatyvus priedas prie gyvybiškų sąlygų minimumo, o nepamainoma būtinybė, be kurios jo būtis išvis neįmanoma“.²²

Iš esmės kalbama apie antros, socialinės, arba ženklinės, pragmatikos egzistavimą. Schemoje „praktiška–simboliška“ mes atsispiriame į vienos rūšies poreikius – utilitarinius, o atsižvelgiant į ką tik išsakytas mintis, poreikiai, vienodai būtini žmogaus socialiniam gyvenimui, yra dviejų rūšių – utilitariniai ir ženkliniai. Pagrindinis skirtumas tarp jų tas, kad pirmieji reikalauja patenkinimo nedelsiant ir negali kauptis, o antrieji gali būti kaupiami. „Jie sudaro organizmo virš-genetinės informacijos kaupimo objektyvų pagrindą. Dėl to atsiranda du organizmo reakcijų į patenkančias į jį iš išorės struktūras tipai: vienos nedelsiant arba palyginti greitai performuojamos į paties organizmo struktūrą, kitos atidedamos, išsaugant jų pačių struktūrą ar bent tam tikrą užuomazginę programą. Ar turime reikalą su kokių nors materialinių daiktų kaupimu, ar su atmintimi visomis jos trumpalaikėmis bei ilgalaikėmis, asmeninėmis bei kolektyvinėmis formomis, – tai, tiesą sakant, vienas ir tas pats procesas, kurį galima apibrėžti kaip informacijos kaupimo procesą“.²³

Taigi galima drąsiai kalbėti apie dvi pragmatikos rūšis: utilitarinę ir ženklinę. Svarbu dar kartą pabrėžti, kad abi pragmatikos, kai kalbama apie žmogaus veiklos socialinį aspektą, yra gyvybiškai būtinos, ir šia prasme ženklinė pragmatika ne mažiau „praktiška“ nei utilitarinė.

Pripažinti ženklinei pragmatikai gyvybišką būtinumą – tik vienas žingsnis link nusistovėjusių archajinės kultūros interpretacijos schemų peržiūrėjimo. Šiaip jau tokia nuostata yra universalus pobūdžio, nes gali būti taikoma bek kuriam socialiniam junginiui, tiek archajiniam, tiek šiuolaikiniam. Skirtumus, netgi esminius, lemia nusistatymai vieno ar kito pragmatikos tipo atžvilgiu, utilitarinės ir ženklinės veiklos organizavimo būdai, jų derinimo pobūdis.

Tas pasaulėžiūros perversmas (perėjimas nuo kosmologijos prie istorijos), kurio ypatumai dabar pradeda ryškėti,²⁴ tiesiogiai, matyt, buvo susijęs su žmogaus bei kolektyvo persiorientavimu nuo vienos pragmatikos rūšies prie kitos. Laiko „ištiesinimą“, jo negrižtamumo suvokimą lydėjo globalinė kosmologinių principų pertvarka. Į dėmesio verto gyvenimo avansceną išeina žmogus su savo poreikiais, rūpesčiais bei kasdieniais reikalais. Kosmologinėje epochoje gyvenimo tikslą ir prasmę žmogus

matė rituale, kasdienė būtis tik užpildė tarpus tarp ritualų, o istorinė pasaulėjauta, kartu su mokslo užuomazgomis, orientavosi visų pirma ne į simbolines, bet į praktines vertybes. Žinoma, viena pragmatikos rūšis anaiptol neišstūmė kitos. Jodvi visada gyvavo drauge. Kalbėti galima tik apie vyraujančias tendencijas bei vertinimus. Pirmykščiam žmogui utilitarinė pragmatika – tik būtina sąlyga pasiekti aukštesniems, sakraliems tikslams, tuo tarpu šiuolaikinis žmogus linkęs ne mažiau ryžtingai perlenkti lazda į priešingą pusę: simbolinę veiklą laikyti paprastu priedu prie pagrindinės – ūkinės, ekonominės veiklos.

Šiuolaikinės (pirmiausia mokslinės) pasaulėjautos kraštutinis racionalizmas pripratino mus ne tik prie įsitikinimo, kad ženklinė veikla tėra antrinė, bet ir prie to, neva utilitariniai ir ženkliniai aspektai buvo griežtai skiriami visada. Tačiau iš tikrųjų tai netiesa netgi šiuolaikinės kultūros atžvilgiu. Kaip jau sakytą, daugybė utilitarinės paskirties daiktų turi ir papildomą (estetinę, prestižo) reikšmę. Juolab neteisinga kalbėti apie utilitariškumo ir simboliškumo dichotomiją archajinės kultūros atžvilgiu, ypač vartojant tokius priešpriešinius kaip „racionalumas – iracionalumas“.

Kokie yra racionalumo ir iracionalumo skyrimo kriterijai? Darydami tokio pobūdžio skyrimus mes remiamės savo kultūros nuostatomis. Bet juk akivaizdu, kad išorinis ir vidinis požiūriai į racionalumą gali nesutapti. Tai, kas atrodo racionali iš vienos kultūros pozicijų, iš kitos gali būti vertinama visai kitaip. Be abejo, teisūs tie tyrinėtojai, kurie mano, kad kiekviena visuomenė esmines savo socialinio gyvenimo apraiškas vertina kaip racionali. ²⁵ Kitaip sakant, tokio pobūdžio skyrimai visuomet subjektyvūs. Tačiau esmė netgi ne tai. Ar išvis galima operuoti tokiomis priešpriešomis archajinės kultūros atžvilgiu? Jei taip, tai tik tam, kad gautume neigiamą atsakymą. Tą pat galima pasakyti ir apie kitas antinomijas, kuriomis mes pripratome aprašinėti ne tik savo, bet ir pirmykščio žmogaus pasaulį. „Beprasmiškas jo akimis ir mūsų daromas skirtumas tarp realybės ir regimybės. Visa, kas veikia protą, jausmus ir valią, tuo įrodo savo neabejotiną realumą. Nėra jokios priežasties, pavyzdžiui, kodėl sapnai turėtų būti laikomi mažiau realiais už ovyje patiriamus įspūdžius. Priešingai, sapnai dažnai pritrenkia žmogų daug smarkiau nei monotoniškai kasdienybės įvykiai, todėl pasirodo esą ne mažiau, o kur kas labiau reikšmingi už įprastus įspūdžius“.²⁶

Grįžtant prie pragmatinių orientacijų ankstyvosiose kultūros stadijose, reikia pabrėžti, kad santykis tarp „daiktiskumo“ ir „ženkliskumo“, dėl šių savybių papildomumo (kaip kad kairė–dešinė, viršus–apačia ir pan.), išvis nereikalauja kelti klausimo „kas pirminis, o kas antrinis“. Ši aplinkybė verčia labai atsargiai žiūrėti į tas hipotezes, pagal kurias daiktų atsiradimas siejamas išimtinai su praktiniais ar išimtinai su simboliniais žmogaus poreikiais. Daiktas tampa k u l t ū r o s f a k t u tik tuo atveju, kai jis

tenkina tiek praktinius, tiek simbolinius reikalavimus. Šiuo atžvilgiu labai teisinga atrodo, pavyzdžiui, A. Leroi-Gourhano mintis, kad tik suteikus būstui simbolinę prasmę, apie jį galima kalbėti kaip apie specifiškai žmogišką erdvės įsavinimo formą (skirtingą nuo „saugaus perimetro“, kurio laikosi gyvūnai).²⁷

Įvairioms žmogaus veiklos rūšims išsilukštenant iš vieningos sinkretiškos sistemos bei specializuojantis, kartu mažėjo sakralinių vaizdinių vaidmuo ir didėjo gamybinės, instrumentinės veiklos santykinis svoris, o tai ir lėmė esmines permainas visuomenės naudojamos semiotinėse sistemose. Ženkli bei ženklinės sistemos tapo labiau specializuotos. Riba tarp semiotiškų ir nesemiotiškų reiškinių darosi vis aiškesnė. Daiktų semiotiškumas šiuolaikinėje kultūroje žymiai krito ir išvis liovėsi buvęs daugelio jų būtina savybė.

IV

Pamėginkime smulkiau aptarti daiktų funkcionavimo informacinį aspektą. P. Bogatyriovas savo pionieriškame darbe apie liaudies kostiumo funkcijas puikiai parodė, kad bet kuris liaudies buties daiktas turi visą pluoštą funkcijų: praktinę, luominę, estetinę, maginę, regioninės priklausomybės funkciją ir kai kurias kitas.²⁸ Priklausomai nuo situacijos, šios funkcijos išsirikuoja vienokia ar kitokia tvarka: vienos iš jų sustiprėja, kitos pasitraukia į antrą planą. Antai kasdienėmis aplinkybėmis dominuoja praktinė funkcija, o įkandin reikšmės mažėjimo tvarka seka (kalbant apie liaudies kostiumą) luominė, estetinė ir regioninės priklausomybės funkcija. Kitokia funkcijų hierarchija šventės aplinkybėmis: šventinė, estetinė, apeiginė, nacionalinės ar regioninės priklausomybės funkcija, luominė ir tik galiausiai praktinė (juoba kad kai kurie šventinio apdaro elementai išvis gali neturėti praktinės reikšmės). Kitaip sakant, priklausomai nuo situacijos, persirikuoja visa funkcijų struktūra, dėl ko daikto funkcionavimas ir suvokimas kokybiškai pakinta: likdamas tuo pačiu daiktu, jis vis dėlto tampa kitu. Ši daiktų „kitokumo“ efektą P. Bogatyriovas pasiūlė žymėti ypatinga *funkcijų struktūros* funkcija, „kuri neišvedama iš visų kitų funkcijų, sudarančių struktūrą visumoje“.²⁹ Beje, apibrėždamas šios funkcijos turinį, nurodydamas ją esant artimą nacionalinės bei regioninės priklausomybės funkcijoms (mūsų kostiumas, mūsų luomas, mūsų tauta), P. Bogatyriovas glaudžiai priartėjo prie aktualios, bet praktiškai neišdirbtos etninių simbolių, etniškumo ir etnografiškumo problemos.

Funkcijų struktūrai fundamentalus yra energetinio (praktinė funkcija, pagal P. Bogatyriovą) ir komunikacinio aspektų skyrimas. Išskaidytas komunikacinis daiktų aspektas ir sudaro visą funkcijų rinkinį, išskyrus praktinę, kuri viena atstovauja vientisam ir neskaidomam energetiniam aspektui.

Energetinis ir komunikacinis daiktų aspektai atitinka „daiktiskumo“ ir „ženkliskumo“ sąvokas, kurias pasitel-

kėme semiotiniam statusui aprašyti. P. Bogatyriovo funkcijų struktūroje daikto semiotinis statusas tiesiogiai priklausys nuo to, kokią vietą užima praktinė funkcija. Savo ruožtu aprašant daiktų informacines savybes, manytina, reikėtų sąlygiškai skirti dvi jų funkcionavimo formas: kasdienę ir ritualinę. Pirmu atveju daiktas funkcionuoja kaip tekstas, antru – kaip simbolis. Ką tai reiškia?

Daiktas kaip tekstas. Būtent šį aspektą funkcinio požiūriu P. Bogatyriovas ir aprašė. Kalbant apie daiktą kaip tekstą, turima omeny visa ta informacija, kuri mus pasiekia iš daikto, tiksliau, ta, kurią galima „perskaityti“ iš jo gerai pažįstamoje, tarkim, archeologui ar muziejininkui situacijoje. Kokio pobūdžio informaciją galime išgauti?

Pirma, duomenis apie tai, kokiai daiktų klasei (rakiniai, papuošalai ir t.t.) konkretus daiktas priklauso. Tuo būdu nustatoma (maždaug) funkcinė daikto orientacija.

Antra, duomenis apie tai, kuo jis skiriasi nuo visų kitų tos pat klasės daiktų, t.y. apie jo individualius bruožus ir paskirtį. Ši informacija ypač svarbi tais atvejais, kai mums žinomos praktinės paskirties daiktas pasirodo tokia kontekste, kuris verčia numanyti galimą jo panaudojimą kitais tikslais (pavyzdžiui, darbo įrankiai kapuose).

Trečia, jeigu daiktas pagal formalius požymius, atlikimo techniką ir ypač puošimo pobūdį prilygsta daugumai kitų tos pat klasės daiktų, galime daryti prielaidą apie jo priklausymą vienam ar kitam etnosui, archeologinei kultūrai ar laikmečio stiliui. Tuo atveju, kai daiktas sąmoningai pagamintas ir naudotas kaip savos kultūros (etnos, etnografinės grupės ir t.t.) ženklas, jo funkcinis aspektas susiaurėja, o semiotinis statusas padidėja.

Ketvirta, galima kalbėti ne tik apie istorinį daiktų datavimą, bet ir – o tai atrodo kur kas svarbiau (bent jau ne mažiau svarbu) – apie jų priskyrimą istoriškai skirtingiems kultūros modeliams (žinoma, jei tai įmanoma). Daiktų gyvavimas, jų semiotinis likimas iš esmės netyrinėjamas. Jei pamėgintume įsivaizduoti sinchroninį kurio nors lygio daiktinės kultūros pjūvį, gautume labai margą paveikslą, kurį sudarytų jau atgyvenę, nebenaudojami pagal tiesioginę paskirtį daiktai arba tenaudojami kaip „prisiminimas“, prestižo, ritualiniais bei kitais tikslais, taip pat aktyviai funkcionuojantys daiktai ir tie, kurie tėra dar tik savo sunkiai nuspėjamo gyvenimo pradžioje. Senų daiktų likimas apskritai paradokslus: jie arba sunaikinami, arba įgauna aukščiausią semiotinį statusą ir naudojami išimtinai ženkliniais tikslais. Nauji daiktai iš esmės savo vietos kultūros sistemoje dar neturi (ir, galimas daiktas, neturės, kas irgi labai reikšminga). Visų šių daiktų istorinė vertė, jų istorinės bei kultūrinės „atminties“ turis smarkiai skiriasi, ir kuo tikslesnės mūsų žinios apie šį daiktų gyvenimo aspektą, tuo informatyvesni patys daiktai, nes jie yra pats patikimiausias mūsų ryšio su praeitimi kanalas.

Penkta, daiktas gali papasakoti ne tik apie jo pagaminimą (ir, vadinasi, apie atitinkamą technologijos lygį, technines priemones ir t.t.), bet ir, o tai ne mažiau svarbu, apie jo savininką, pastarojo skonių, nuostatas bei orien-

tacijas. Šia prasme ypač iškalbingas yra apdaras. Iš jo mes galime spręsti apie savininko lytį, amžių, socialinę padėtį. Tačiau apie šiuos požymius byloja kiekvienas apdaras. Jo informatyvumas žymiai išauga tik tais atvejais, kai jame esama užuominų ne tik į išvardytus universalius (ir todėl ne itin informatyvius) bet kurios visuomenės narių požymius, bet ir į antrines socialinės organizacijos ypatybes (pavyzdžiui, piemenų, kalvių ar kitų subkultūrinių bendruomenių apdaras – kaip tik tokiais požymiais turtingas P. Bogatyriovo aprašytas moravų kostiumas). Čia reikia atsižvelgti į tai, kad dauguma daiktų, ypač vėlyvosiose kultūros vystymosi stadijose, gali būti naudojami ne tik pagal savo tiesioginę paskirtį, bet ir kaip prestižo ženklai. Tokiais atvejais daikto tikslingumas, jo praktinė paskirtis pasitraukia į antrą planą arba išvis netenka reikšmės.

Pagaliau esama ypatingos daiktų klasės, kurių visa vertė slypi juose pačiuose, tame, kas jie yra. Jiems priklauso tapybos, liaudies meno, architektūros kūriniai, juvelyriniai papuošalai ir pan. Priešingai nei kitų daiktų, jų vertė ilgainiui tik didėja. Tarsi sugerdamas laiką, jų reikšmingumas auga. Savavertis daiktas yra retos rūšies ženklas – jis reiškia ne kažką kita, kas yra anapus jo, bet patį save. Net jei jis ir būtų funkcionavęs kaip simbolis, realiai jis juo nėra, nes „nurodo“ tik į patį save. Jo reikšmė „daug platesnė už paties daikto reikšmę, iš esmės ji gali būti begalinė, ir tuo pat metu ši reikšmė orientuota į patį daiktą ir tik į jį“.³⁰

Daiktas kaip simbolis. Žiūrėdami į daiktą kaip į tekstą, mes „nuskaitome“ tik paviršutinį informacijos sluoksnį. Gelminė daiktų reikšmė atsiskleidžia rituale bei ritualizuotose situacijose. Ši reikšmė neišplaukia iš pačių daiktų. Ją galima išryškinti tik kreipiantis į šalutinius pačių daiktų atžvilgiu šaltinius.

Kaip tekstas, daiktas reiškiasi (tiksliau, gali pasireikšti) buityje, tuo tarpu rituale jis gali būti panaudotas kaip *simbolis*. Žinoma, reikia turėti galvoje, kad tradicinėje visuomenėje ir buitis yra gerokai ritualizuota, pasižymi bendra su ritualu konotacijų sistema. Todėl daiktų buitinis panaudojimas čia suprantamas kaip jų panaudojimas praktiniais tikslais.

Visa ta informacija, kurios galima pasisemti iš daiktų padėties kasdienybėje, nublinksta rituale bei ritualizuotose (buitinėse) situacijose. Rituale žymiai pakyla daiktų semiotinis statusas. Šį efektą sukelia tai, kad rituale pažeidžiamos visos daiktų kasdienės, įprastos charakteristikos, keičiasi visa jų pragmatika, semantika ir sintaktika.

Kokia gi daiktų-simbolių paskirtis rituale? Prieš atsakant į šį klausimą, dera pasakyti keletą žodžių apie bendrą ritualo paskirtį. Kaip jau minėta, to tipo kultūra, kurioje ritualas yra pagrindinė žmogaus bei kolektyvo elgesio reguliavimo priemonė, pasižymi visuotinumumu ir vieningumu. Tai reiškia, kad bet koks pasikeitimas kurioje nors vienoje srityje neišvengiamai lemia permainas kitoje srityse. Tokiai kultūrai fundamentalus yra pasaulio padalijimas į savą, įsavintą, žmogišką ir svetimą, neįsavintą,

kuriame telkiasi įprastomis priemonėmis nekontroliuojamos jėgos (dievai, vėlės ir pan.).

Bet koks tvarkos pažeidimas pakeičia šių dviejų pasaulių santykį, nusistovėjusį *status quo*. Prarastą darną galima atkurti atitinkamu ritualu. Šiuo požiūriu, ritualas – tai savotiškas balansavimo mechanizmas. Norint pasiekti reikalingos pusiausvyros, ritualo metu nustatomas ryšys tarp „savo“ ir „svetimo“ sričių, nes pažeidimas dažniausiai laikomas „svetimų“ destruktivių jėgų veiklos padariniu. Kitaip sakant, per ritualą sudaromas naujas „sandomis“ ir tokiu būdu atkuriamas pasaulio tvarka, atitinkanti pirmą pradžią šventą provaizdį.

Ritualas – vienintelė ir universali priemonė ne tik darnai atkurti, bet ir patikrinti (kontroliuoti), kaip visa ryšių įvairovė atitinka tai, kas buvo „pirmąsyk“. Suprantama, kad tokio sudėtingo uždavinio sprendimas neįmanomas nemobilizavus visų kolektyvui prieinamų išraiškos priemonių. Toks, V. Toporovo žodžiais, „ženklinių sistemų paradoksas“ ritualu reikalingas siekiant jo maksimalaus efektyvumo atkuriant prarastą pusiausvyrą ir kontroliuojant pasaulį.

Nurodytam tikslui pasiekti ritualu turi būti atkurtas pasaulio vientisumas. Būtent tam skirtos visos ritualu panaudojamos simbolinės priemonės. Kiekviena ritualu vartojama „kalba“ (žodžiai, gestai, veiksmai, daiktai, kraštovaizdžio elementai ir kt.), matyt, buvo specializuota, t.y. perteikė *tam tikrai* informaciją apie pasaulį. Daiktų kalba, iš visko sprendžiant, vartota pirmiausia siekiant išreikšti tas idėjas, sąvokas, vertybes, kurių nebuvo įmanoma adekvačiai išreikšti kitomis kalbomis, tarp jų ir žodžiais. Tokioms „neišreiškiamoms“ idėjoms priklauso vaizdiniai apie „svetimo“ sritį ir sąvokos, kuriose telkiasi vaizdiniai apie aukščiausias gyvenimo vertybes, kaip kad likimas, gerovė, vaisingumas, giminės pratęsimas ir pan. Visos šios sąvokos daiktiškų simbolių dėka įgaudavo konkrečią apčiuopiamą formą. Jas galima buvo paliesti ranka tiesiogine žodžio prasme, o tuo atveju, kai simboliai įkūnydavo svetimo pasaulio jėgas, – ir užmegzti su jomis reikiamus santykius, imti jas kontroliuoti.

Šią daiktų funkciją ritualu V. Turneris vykusiai pavadino *apreiškimu*. Lygindamas apreiškimą su būrimu – kitu būdu „padaryti matoma“ tai, kas paslėpta, – jis rašo: „...apreiškimas – tai atvėrimas apžvalgai ritualu, simboliškais veiksmais bei priemonėmis, viso to, ko neįmanoma išreikšti ir klasifikuoti žodžiais. Taigi būrimas yra analizės būdas ir taksonominė sistema, o apreiškimas – patirties visumoje įsavinimas“.³¹

Tokio pobūdžio išvados prieštarauja paplitusiai nuomonei esant ritualiniai simboliai ir atitinkamos „kalbos“ yra sinonimiški ir sukeičiami.³² Regis, esama pagrindo padaryti prielaidą apie naudojamų ritualu informacijai perteikti semiotinių sistemų savotišką specializaciją. Pavyzdžiui, kai kuriose regioninėse tradicijose atstumiant piršlius vartojama išimtinai „daiktų kalba“: piršliams įteikiamas arbūzas arba moliūgas, vežiman įdedama raugo ir pan. Tokia specializa-

cija „antru lazdos galu“ riboja kitų kalbų vartojimą. Tą pačią prielaidą galima suformuluoti ir kiek kitaip: kiekviena „kalba“ ritualo sintagminėje struktūroje turi savo stiprią poziciją, kur jos teisė koduoti informaciją vyrauja. Pavyzdžiui, atsisveikinimo su mergyste tema rusų vestuvėse realizuojama iš esmės dainomis bei raudomis, o nuotakos skais-tumo (neskaistumo) faktas perteikiamas pirmiausia daiktiniais simboliais. Visos kitos „kalbos“, į kurias išverčiamas (arba gali būti išverstas) šis pranešimas, tevidina antraeilį vaidmenį (vertimas iš originalo).

Taigi „kalbų“ hierarchija ritualu nėra pastovi. Ji raiškiai situatyvi. Vienose ritualu grandyse dominuoja daiktiniai simboliai, kitose – žodiniai, trečiose – įsivaizduojami ir kt. Priešingai priimtai semiotikoje aksiomai, pagal kurią kalbos (kodo) pasirinkimas nepriklauso nuo perteikiamo turinio, kaip tik turinys, aktualizuojamas konkrečioje ritualu atkarpoje, veikiausiai lemia (ar net automatiškai užduoda) atitinkamą išraiškos būdą. Kol kas dar anksti kalbėti apie kokias nors griežtas koreliacijas tarp informacijos pobūdžio ir naudojamų ritualu semiotinių sistemų, tačiau kalbant apie daiktinius simbolius ritualu kontekste, jie yra labiausiai „pritaikyti“ veikėjų būklėms (statusams) žymėti ar bendriausio pobūdžio idėjoms (dalia, vaisingumas, turtas, sava, svetimta ir pan.) išreikšti. Iš čia ir jų būdinga charakterizuojanti, nustatanti funkcija. Tuo tarpu, pavyzdžiui, žodžių kalba dažniausiai vartojama tada, kai aktualizuojamos perėjimo iš vienos būklės į kitą idėjos, ką paprastai lydi charakteristikų pasikeitimas. Tačiau tokios išvados yra reikalingos esminių patikslinimų, kuriuos galima padaryti tik specialiais tyrimais šia kryptimi.

Pagrindinė ritualu priešprieša (sava–svetimta įvairiomis modifikacijomis) ir uždavinys pašalinti įtampą tarp šių dviejų pasaulių lėmė daiktų vartojimą toliau nurodytais tikslais.

Pirma, jais simbolizuojama tiek „sava“, tiek „svetimta“. Iš esmės bet koks kultūrinis simbolis (t.y. žmogaus sukurtas daiktas) priklauso žmonių pasauliui ir jį žymi. Vis dėlto kiekvienoje tradicijoje esama rinkinio daiktų, kurie ritualu naudojami išimtinai šiuo tikslu, labiau už kitus įkūnydami „savumo“ idėją. Jiems paprastai priskiriami tie daiktai, kurie yra savojo pasaulio viduje, centre: name, kertėje, prie židinio ar kitoje gerbiamiausioje (ir labiausiai vidinėje) vietoje. Tai gali būti ir pats židinytis, ir iškeptas jame duona, ir anglys, šiukšlės bei pan.

Priešingai, daiktai, ritualu naudojami „svetimybei“ žymėti, paprastai išrikiuojami žmogaus įsavitos erdvės periferijoje arba ant ribos tarp „savo“ ir „svetimo“. Be to, kadangi ši riba nėra absoliuti, tai ją gali atstoti ir apdaro elementai, ir namo dalys (sienos, langai, durys, kamins), ir nutolę nuo savojo pasaulio centro statiniai (pirtis, tvora). Kita tuo pat tikslu neretai naudojamų daiktų klasė – tai nauji, ką tik pagaminti ir dar ne visai įtraukti į „savo“ sferą daiktai (apie tai jau kalbėta), ir seni, sulaužyti ir todėl jau nebe visai „savi“ daiktai.

Kita gerai žinoma daiktų funkcija rituale – abiejų pasaulių sujungimo priemonė. Daiktų kaip mediatorių naudojimas remiasi, matyt, tam tikru jų dvejopumu: viena vertus, bet kuris daiktas priklauso gamtai (medžiaga jam pagaminti paimta iš jos); kita vertus, su juo buvo atliktos specialios operacijos, perkėlusios jį iš gamtos į kultūrą – į dirbtinių, žmogaus apdorotų daiktų sritį. Beje, kaip tik tuo galima paaiškinti V. Turnerio bei kitų tyrinėtojų aprašytas daiktų, einančių ritualiniais simboliais, priešingas reikšmes. Maksimalią mediacinę galią turi vadinamieji universalūs ženkliniai kompleksai: kryžius, pasaulio medį simbolizuojantys objektai, šventykla bei kt., glaudžiausiai susiję su „ana“ sritimi ir pasižymintys aukščiausia modeliuojančia funkcija.

Pagaliau reikia paminėti ir priešingą daiktų-simbolių funkciją: tai, kad jais ryšio kanalas tarp „savo“ ir „svetimo“ gali būti „uždaromas“, blokuojamas. Būtent tokį vaidmenį vaidina vadinamieji saugai, kuriais nustatoma simbolinė (ir todėl pati efektyviausia) riba tarp žmonių ir išorinio pasaulio jėgų. Tuo būdu ryšys tarp šių sričių tampa reglamentuotas, ir atsiranda galimybė žmogui jį kontroliuoti.

Versta iš: Байбури́н А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. - Ленинград: Наука, 1989. - P. 63–88.

Iš rusų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

NUORODOS:

- Токарев С. А. К методике этнографического изучения материальной культуры // Советская этнография. - 1970, Nr. 4, p. 3.
- Байбури́н А. К. 1) Семиотический статус вещей и мифология // Сб. МАЭ. - Т. 37. -1981-Р. 215–226; 2) Некоторые вопросы изучения объективированных форм культуры (К проблеме этнографического факта) // Ten pat. - Т. 38. - 1982. - P. 5–15; 3) Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. - Ленинград, 1983.
- Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии. - Москва, 1984. - P. 25. Apie daiktų ontologiskumą antikoje bei viduramžiais žr.: Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. - Москва, 1977. - P. 40 ir kt.
- Франкфорт Г. ir kt. Min. veik. - P. 26.
- Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: Семантика и структура. - Москва, 1983. - P. 230.
- Леви-Стросс К. Структурная антропология. - Москва, 1983. - P. 89.
- Культура древнего Египта. - Москва, 1976. - P. 247.
- Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов. - Москва, 1983. - P. 89–90. Anksčiau apie tai: Kroeber A. L. Anthropology. - New York, 1948. Plg. aksiologinio (ritualinio) aspekto vaidmenį aukso bei sidabro paplitimo istorijoje: Леви-Стросс К. Структурная антропология. - P. 89–90.
- Виноградов Г. С. Материалы для народного календаря русского старожилого населения Сибири // Записки Тулукковского общества изучения Сибири и улучшения его быта. - Иркутск, 1918. - Т. I. - P. 19–20.
- Lévi-Strauss C. The Savage Mind. - Chicago, 1973. - P. 9. [Lietuviškai žr.: Lévi-Strauss C. Laukinis mąstymas. - Vilnius: Baltos lankos, 1997.]
- Топоров В. Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественных наук в древности. - Москва, 1982. - P. 29–30. [Lietuviškai žr.: Toporovas V. Pirmykštis pasaulėvaizdis (bendra apžvalga) // Liaudies kultūra. - 2002, Nr. 3, p. 58.]
- Vėlyvaisiais kultūrinės tradicijos etapais atitikimas tarp pasaulio (žmogaus) sukūrimo ir daikto pagaminimo buvo aiškiai suvokiamas. Plg. mįslę apie puodyne: „Paimtas iš žemės kaip Adomas ir padėtas ant rato; gimė, sukosi; buvo įkištas į ugnies krosnį kaip trys jaunuoliai; išimtas iš krosnies ir padėtas ant ratų kaipelijas; vežtas į turgų kaip Juozapas ir pastatytas baismės vieton; muštas per galvą kaip Jėzus ir garsiai šaukęs, o į balsą atėjo moteris kaip Marija Magdaliėtė ir, nupirkusi jį už varioką, parsinešė namo, bet jis apsiverkė savo motinos – mirė, ir iki šiol jo netikę kaulai guli palaidoti“ (Садовников Д. Загадки русского народа. - Санкт-Петербург, 1876. - Nr. 334^a).
- Tiesą sakant, bet koks ritualas, ne tik daiktų gamybos ritualai, yra analogiškas pagrindiniam (sukūrimo) ritualui ta prasme, kad orientuotas natūralią medžiagą perkeisti į dirbtinį daiktą, kosmologizuoti chaosą (iš čia bet kokio ritualo „technologiskumas“, operacionalumas). Tik daiktų gamybos atveju tai akivaizdu, o, tarkim, gyvenimo ciklo ritualų atveju – ne visai. Ir vis dėlto vestuvės, laidotuvės ir pan. – tai vienintelis būdas sudaryti santuoką, išspręsti gyvenimo–mirties priešpriešą ir pan., t. y. sukultūrinti natūralius įvykius. Drauge ritualu buvo įgyvendinama natūralių (šiuo atveju biologinių) procesų kontrolė bei perkeitimas.
- Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. - Москва, 1984. - P. 49.
- Ten pat. - P. 61.
- Байбури́н А. К. Жилище в обрядах...
- Антонова Е. В. Min. veik. - P. 30.
- Сегал Д. Мир вещей и семиотика // ДИ. - 1986, Nr. 4, p. 39.
- Байбури́н А. К. Семиотический статус вещей... - P. 215–226.
- Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры. - Тарту, 1970. - Т. I. - P. 14.
- Ten pat. - P. 3–4.
- Ten pat. - P. 4.
- Ten pat. - P. 5.
- Pirmiausia V. Toporovo, C. Lévi-Strausso, M. Eliade's ir kt. darbų dėka.
- Черных Е. Н. Проявления рационального и иррационального в археологической культуре // Советская археология. - 1982, Nr. 4, p. 10.
- Франкфорт Г. ir kt. Min. veik. - P. 32.
- Leroi-Gourhan A. Le geste et le parole. - Paris, 1965. - Т. II. - P. 139.
- Богагырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. - Москва, 1975. - P. 297–366.
- Ten pat. - P. 357.
- Сегал Д. Min. veik. - P. 39.
- Turner V. W. Revelation and Divination in Ndembu Ritual. - Ithaca, London, 1975. - P. 15.
- Толстой Н. И. Из «грамматики» славянских обрядов // Труды по знаковым системам. - Тарту, 1982. - Т. XV. - P. 57–71.